

DLACZEGO NIE LESBOS ? OBECNOŚĆ MYKEŃCZYKÓW NA WYSPACH WSCHODNIEGO MORZA EGJEJSKIEGO

1. Wprowadzenie

Mykeńskie źródła pisane, choć ograniczone do archiwów zapisanych pismem linearnym B, znalezionych dotychczas jedynie w kilku ośrodkach pałacowych, zawierają wzmianki na temat ludzi przybyłych z rejonów daleko poza granicami bezpośredniego oddziaływania kultury mykeńskiej.

Pośród określeń opisujących Egipcjan,¹ mieszkańców Fenicji,² Cypru,³ czy wysp jońskich⁴ najczęściej odniesień znajdujemy w stosunku do przybyszów z rejonów Dodekanazu i zachodnich wybrzeży Azji Mniejszej. Szczególnie wiele z nich dotyczy wybrzeży anatolijskich (Fig. 1): na tabliczkach z Pylos czytamy o kobietach z Miletu (*mi-ra-ti-ja*),⁵ Halikarnasu (*ze-pu₂-ra₃*),⁶ Knidos (*ki-ni-di-ja*),⁷ mężczyznach z Iasos (*i-wa-si-jo-ta*)⁸ oraz ludności obu płci pochodzącej generalnie z terenów Azji/Lidii (*a-*64-jal a-*64-jo*).⁹

Prócz tego, na tabliczkach z Knossos i Pylos znajdujemy informacje o wyspiarzach z Chios (*ki-si-wi-ja*)¹⁰ i Lemnos (*ra-mi-ni-ja*).¹¹ Przybysze – głównie kobiety – zatrudnieni są w pałacu w Pylos przy produkcji wełnianej

Fig. 1. Wyspy północno-wschodniej części Morza Egejskiego.

¹ *Mi-sa-ra-jo* – „egipski” (KN F 841.4 - AURA JORRO 1985: 454); *a₃-ku-pi-ti-jo* – „memficki” (KN Db 115.B - AURA JORRO 1985: 136-7).

² *Pe-ri-ta* – na określenie mężczyzny pochodzącego z Bejrutu (KN V 60.5 - AURA JORRO 1993: 112); *tu-ri-jo* – „Tyryjczyk” (KN Nc 4473, PY Jn 693.8 - AURA JORRO 1993: 378; CLINE 1994: 129); *po-ni-ki-jo* – przymiotnik określający pochodzenie z Fenicji (KN Bg 834, 992, 1021 i inne - AURA JORRO 1993: 139-140); *a-ra-da-jo* – „mężczyzna z Arad/Arvad” (KN 1516.3 - AURA JORRO 1985: 93; CLINE 1994: 124).

³ *Ki-pi-ra-jo* – Cypryjczyk (SHELMERDINE 1998: 295; CLINE 1994: 130; PALAIMA 1991: 280-281); *a-ra-si-jo* – na określenie pochodzenia z kraju Alashiya (KN Df 1229.B, Fh 369, X 1463).

⁴ *Za-ku-si-jol-ja* – użyte do opisu mężczyzny oraz typu kół rydwanu pochodzących z Zakynthos (PY An 610, Sa 751, 787.B - AURA JORRO 1993: 454; PALAIMA 1991: 281); występuje również jako imię w Mykenach (MY Oe 122 - AURA JORRO 1993: 454); *ko-ro-ku-ra-i-jo* – człowiek z Korkyry (?) (An 641.4(?), 656.7&18, 661.4-6, Na 396, 405, 510 - AURA JORRO 1985: 385).

⁵ PY Aa 798, 1180, Ab 382.B, 573.B, Ad 380, 689 - AURA

JORRO 1993: 453-454; CLINE 1994: 130; PALAIMA 1991: 279-280; SHELMERDINE 1998: 293. Odniesienia do Miletyjek znaleźć można również na tabliczkach z Teb - SHELMERDINE 1998: 295.

⁶ PY Aa 61, Ad 664 - AURA JORRO 1993: 456.

⁷ PY Aa 792, Ab 189.B, An 292.4, Ad 683 - AURA JORRO 1985: 360.

⁸ PY Cn 3.5 - AURA JORRO 1985: 290-291; cf. również BENNET 1998: 132.

⁹ PY Vn 1191.2, Az 701, Ab515.B, Ad 315, 326 - AURA JORRO 1985: 125-126; Kn Sc 261, PY Cn 1287.1, Fn 324.3 - AURA JORRO 1985: 126. Podobnie forma *a-si-wi-jo* zarejestrowana w Mykenach (CLINE 1994: 130; SHELMERDINE 1998: 295).

¹⁰ Odmiana żeńska: *ki-si-wi-ja* PY Aa770 i Ab 194.B oraz forma dopełniacza: *ki-si-wi-ja-o* na tabliczce PY Ad 675 i *ki-si-wi-je-ja* na tabliczce KN Xd 98; odmiana męska: *ki-si-wi-jo* na tabliczce KN V 60.2 - AURA JORRO 1985: 364-5; cf. jednak CHADWICK 1988: 80, który nie zgadza się z lokalizacją miejsca pochodzenia kobiet z wyspą Chios.

¹¹ Odmiana żeńska: *ra-mi-ni-ja* na tabliczce PY Ab 186.B; odmiana męska: *ra-mi-ni-jo* na tabliczce PY An 209.2, Cn 328.4 - AURA JORRO 1993: 218-9; CHADWICK 1988: 82.

i lnianej odzieży (CHADWICK 1988: 90). Rola mężczyzn nie jest precyzyjnie określona, ale na tabliczkach PY Cn 328.4 i PY Cn 719.6 ich imiona występują w połączeniu z inwentarzem owiec i kóz, można więc również w tym przypadku zakładać związek z produkcją tkanin (AURA JORRO 1993: 219; cf. także NORDQUIST 1997: 534).

Z obecnością obcych na lądzie greckim wiąże się wiele problemów badawczych. Pierwszym, najczęściej dyskutowanym, jest status przybyszów w społeczeństwie mykeńskim. Czy powinniśmy w nich widzieć uchodźców z wysp szukających schronienia w spokojniejszym niż peryferia centrum świata mykeńskiego (TRITSCH 1957; 1958)? Czy są to raczej niewolnicy, wzięci podczas mykeńskich najazdów na wyspy u wybrzeży Azji Mniejszej (VENTRIS, CHADWICK 1973: 155-6; CHADWICK 1988: 90-2)? Czy też, jak chce Uchitel, pełnią rolę robotników „pańszczyźnianych”, którzy przywędrowali do królestwa Pylos w pokojowych warunkach (UCHITEL 1984).

Kolejne, zadawane często pytania, dotyczą sytuacji politycznej Dodekanazu pod koniec epoki brązu. Czy możemy przypuszczać, że sfera wpływów mykeńskich pałaców sięgała aż Azji Mniejszej? Czy też powstałe na zachodnich wybrzeżach kontynentu ośrodki o egejskich korzeniach, takie jak Milet (cf. NIEMEIER, NIEMEIER 1997; NIEMEIER 1998) prowadziły tam niezależną politykę, utrzymując jednak kontakty z organizmami państwowymi Grecji lądowej? Czy wreszcie rozwinęły się na tych terenach jeszcze inne formy kontaktów z Mykeńczykami?

Celem niniejszego artykułu jest analiza dostępnych źródeł archeologicznym pochodzącym z trzech wysp wschodniej części basenu Morza Egejskiego: Chios, Lemnos i Lesbos. Poszukiwać będziemy odpowiedzi na pytanie: dlaczego jedynie dwie pierwsze, nie zaś wszystkie trzy pojawiają się w zapiskach archiwów pałaców w Pylos i Knossos. Staranna analiza materiału archeologicznego, szczególnie importów mykeńskich i ich miejsca w kontekście lokalnej kultury materialnej pozwoli – mamy nadzieję – sprecyzować charakter kontaktów mykeńskich z rejonami wschodniej części basenu Morza Egejskiego.

2. Wyspy wschodniej części basenu Morza Egejskiego w XIII i XII wieku p.n.e.

2.1. Chios i Psara

Lokalna kultura materialna o silnym charakterze anatolijskim dominuje na Chios w XIII wieku p.n.e. Jej przejawy to przede wszystkim tradycja produkcji ceramiki oraz – prawdopodobnie – lokalny zwyczaj grzebania zmarłych w grobach skrzynkowych¹² (HOOD 1981: 152-3); cmentarzyska takie znaleziono w Emporio, oraz w Archontiki na małej wysepce Psara, położonej u północno-zachodnich wybrzeży Chios (ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961-2, Χρον., cz. B: 266, πλ. 321; ΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ et al., 1983: 5-11; ACHILARA 1996). Jednak w tym okresie, określanym w chronologii egejskiej jako PH III B, istnieją już liczne dowody na bezpośrednie kontakty mieszkańców wyspy ze światem egejskim (Fig. 2). W Emporio przybierają one przede wszystkim postać importów składanych w grobach jako dary dla zmarłych (HOOD 1981: 152-3; HOOD 1982: 582-3, fig. 260, pl. 117).

Należy przypuszczać, że kontakty wyspy ze światem egejskim miały już wówczas długą tradycję, sięgającą początków istnienia młodszych pałaców na Krecie.¹³ Ponieważ jednak cały zespół kultury materialnej osady w Emporio wskazuje na rozwój niezależny od egejskich wzorców, wydaje się, że znajdowane w lokalnych grobach importy pojawiły się na Chios w wyniku handlu. W podobny sposób musiały trafić na wyspę niewielkie ilości ceramiki PH III B, której pozostałości znajdujemy w Emporio i Volissos (LEVKATHIA) (HOOD 1981: 8; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1127; MOUNTJOY 1999a: 1148) (MOUNTJOY 1999a: 1149).

Bardziej skomplikowany wydaje się być przypadek grobów skrzynkowych na wysepce Psara. Znaleziono tam większe niż gdziekolwiek na Chios ilości importowanej ceramiki datowanej na okresy PH II A, III A i III B, oraz inne przedmioty pochodzenia egejskiego:

¹² Groby typu skrzynkowego wymieniane są jednak jako jeden z typów grobów charakterystycznych dla kultury mykeńskiej (CAVANAGH, MEE 1988: 80).

¹³ Wiele cech w rozwoju lokalnej ceramiki wskazuje na kontakty z Cykladami i Kretą (HOOD 1982: 573-8). Jednak, za wyjątkiem kamiennych lampy datowanej na okres SM III – PM I (HOOD 1982: 646, fig. 289), na Chios nie znaleziono żadnych wczesnych importów egejskich. Inny dowód wpływów kretańskich stanowi kształt ciężarków do krosien znajdujących bezpośrednio poniżej najniższej datowanej na późną epokę

brązu podłogi w wykopie B na obszarze F (HOOD 1982: 633, nr 29, pl. 132). Kilka późniejszych importów wskazuje na nieprzerwany kontakt Chios ze światem egejskim. Marmurowa głownia miecza z Kato Phana datowana na okres PH II jest analogiczna do zabytku pochodzącego ze Skopelos (HOOD 1981: 6, fig. 3.12, pl. 3g). Kamienna forma do odlewania ornamentu w kształcie motyla jest najprawdopodobniej XV-to wiecznym wyrobem kretańskim (HOOD 1986: 171, fig. 5, 8; HOOD 1982: 654-5, nr 39, fig. 293, pl. 137).

przędziki, obiekty z brązu i złota, biżuterię i pieczęcie.¹⁴ Sam typ grobów, mimo, iż wiązany przez badaczy Chios z kulturą materialną Anatolii (HOOD 1981: *passim*), zaobserwować można również na lądzie greckim w okresie PH III A-B (CAVANAGH, MEE 1998: 62). Połączenie

tej formy pochówków z wielką ilością importów może – przynajmniej w teorii – prowadzić do wniosku, że w Archontiki pochowane zostały osoby pochodzenia egejskiego. Innym wytłumaczeniem tego zjawiska może być silna akulturacja miejscowej ludności pod wpływem egejskim, ograniczonym jednak jedynie do intensywnej wymiany handlowej. Obiektami takiej wymiany byłyby przede wszystkim przedmioty o charakterze luksusowym. Znaczenie ekonomiczne takich kontaktów byłoby więc bardzo ograniczone na korzyść ich prestiżowej roli.

W okresie następującym po upadku pałaców na lądzie greckim (PH III C) intensyfikują się kontakty Chios z pozostałościami świata mykeńskiego (Fig. 3). W Emporio na miejscu wcześniejszej osady, na dwóch następujących po sobie poziomach osadniczych,¹⁵ datowanych na okresy PH III C średni i późny, zaobserwować można całkowitą zmianę kultury materialnej (HOOD 1981: 161-4, fig. 89, 147-50, fig. 79, 81; HOOD 1982: 579-622; HOOD 1986: 173-4; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1206; MOUNTJOY 1999a: 1147-48). Naczynia nie noszą już śladów wpływów anatolijskich, przeciwnie, mieszczą się w tradycji ceramicznej PH III C. Na stanowisku widzimy pełen zestaw kształtów ceramiki stołowej (MOUNTJOY 1999a: 1149:53) oraz małe i większe naczynia zasobowe (amfory, hydrie, „stirrup jars”, itp.). Jednak ważniejszym wyznacznikiem zmiany kulturowej jest zmiana tradycji kulinarnych: w Emporio pojawiają się charakterystyczne dla świata egejskiego dzbany i trójnożne naczynia do gotowania (HOOD 1982: 617-9, nrs. 2947-52, oraz *ibidem*: 618: 9, nrs. 2966-8). Dwa konulusy wykonane z brązowego serpentynu i szarego łupka (HOOD 1982: 641, nrs. 51 i 56, pl. 133) oraz gliniana szpula (HOOD 1982: 631, nr 25, pl. 131) wskazują, że produkcja tkanin musiała być również zorganizowana na sposób egejski. Dodatkowo inwentarz zabytków egejskich w Emporio uzupełniają gliniane figurki – dwa idole typu „psi” i dwie figurki byków – datowane na koniec okresu PH III B lub początek PH III C (HOOD 1982: 628-9, nrs. 16, 18, 19, 20, pls. 131-2).

Tak drastyczna zmiana materialnej kultury na stanowisku Emporio, nie pozostawiająca żadnych śladów kontynuacji wcześniejszej, anatolijskiej, tradycji, nie daje wytłumaczyć się inaczej jak kolonizacją osady przez napływową ludność z lądu greckiego (HOOD 1986: 171, 180).

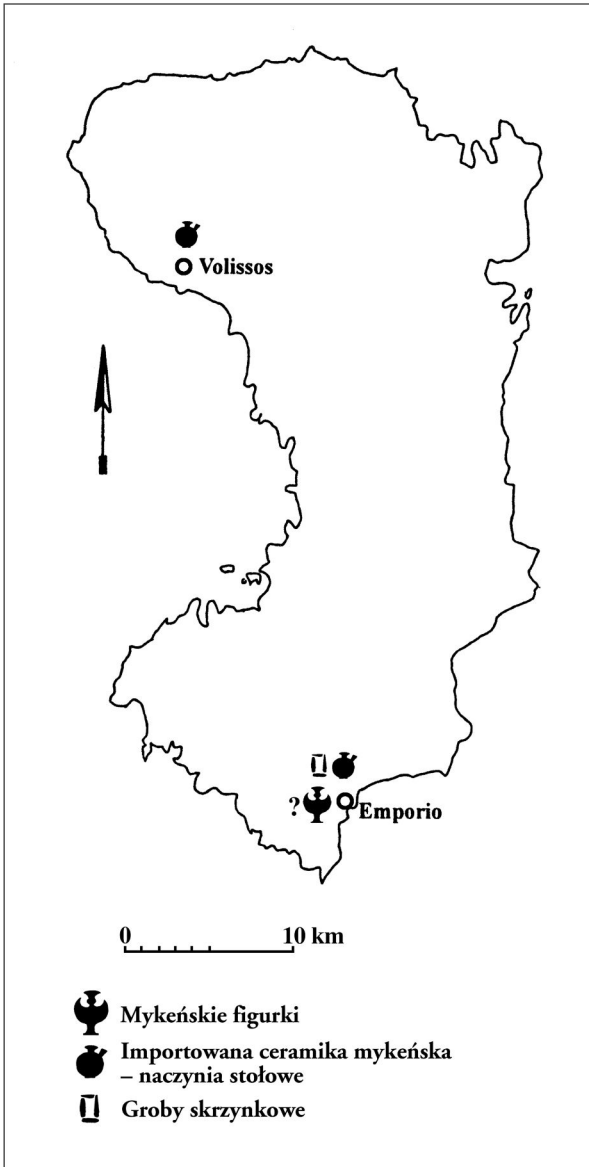

Fig. 2. Chios w XIII w. p.n.e. (PH III B).

¹⁴ Znaleźisko w Archontiki nie doczekało się dotychczas pełnej publikacji. Skąpe informacje na temat znalezionych w grobach obiektów pochodzą z kronik wykopaliskowych w BCH i Archeologikon Deltion (ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961-2, Xρον., part B: 266, pl. 321; DAUX 1962: 878; TOUCHAIS 1984: 812; TOUCHAIS 1986: 732) oraz z artykułu w lokalnym

czasopiśmie Ta Psara (ΤΣΑΡΑΒΟΥΛΟΣ et al., 1983: 5-11) i innych, drobnych artykułów (ACHILARA 1996; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1021, 1127). W roku 2000 obiekty znalezione w grobach w Archontiki oglądać można było na wystawie czasowej w muzeum w Chios.

¹⁵ Obszar F, poziom 7 i obszar D, poziomy I i II.

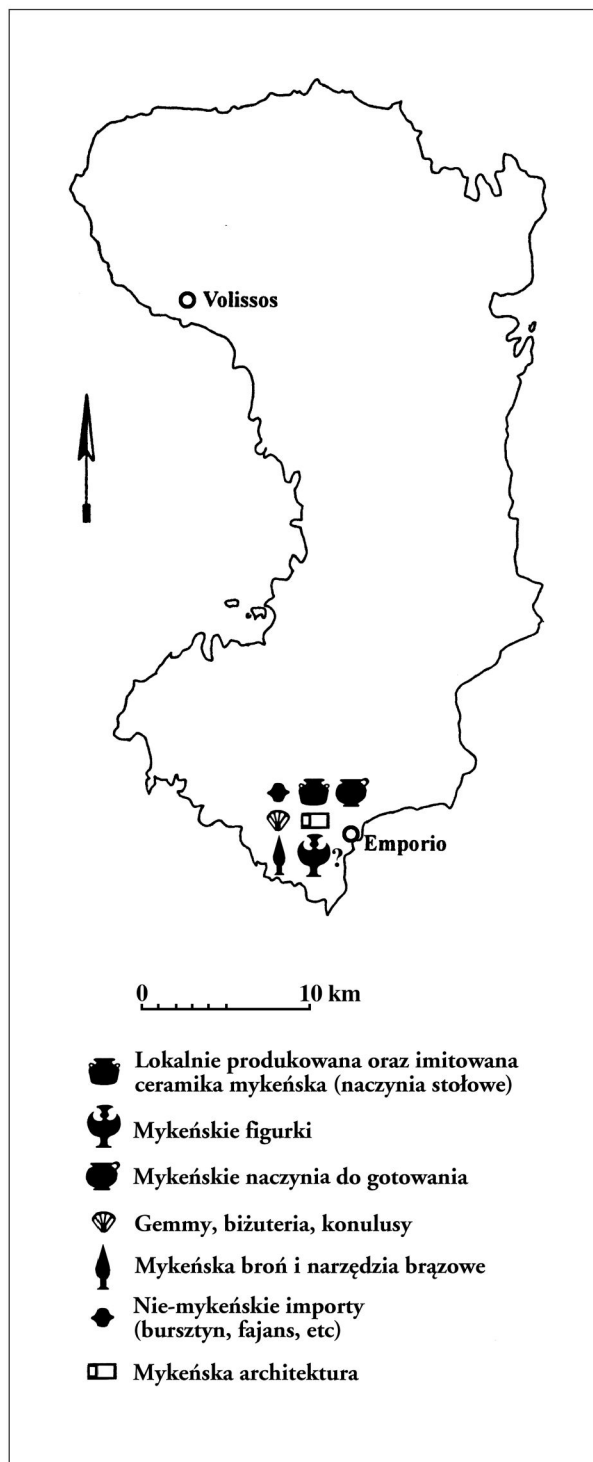

Fig. 3. Chios w XII w. p.n.e. (PH III C).

Podobieństwo domów w Emporio do budowli w Lefkandi, oraz charakterystyka ceramiki PH III C sugerują, zdaniem Hooda, możliwość pochodzenia osadników z Eubei (HOOD 1986: 179-80). Inną opinię prezentuje Penelope Mountjoy (opierając się przede wszystkim na analizie dekorowanej ceramiki), według której Chios stanowi w tym okresie część „Koine” obejmującej również Kos, Kalymnos, Astypalaję i – prawdopodobnie – Milet (MOUNTJOY 1998).

Inne importy egejskie na Chios, takie jak ceramika PH III C znaleziona na stanowiskach Kato Phana (HOOD 1981: 6, pl. 3f; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1206; MOUNTJOY 1999a: 1148), i Archontiki na wysepce Psara (MOUNTJOY 1999a: 1156), wskazują raczej na związki handlowe między nowymi osadnikami w Emporio i ludnością miejscową. Niedokładne datowanie obiektów nie pozwala jednak stwierdzić z pewnością, czy pochodzą one z okresu egejskiej kolonizacji Emporio, czy też odzwierciedlają fazę sprzed przybycia nowych osadników.

Wiele znalezisk z Emporio: paciorki z bursztynu bałtyckiego (HOOD 1982: 677, 727, figs. 299, 306, 307, pl. 142), skorupy naczyń wykonanych w stylu „barbarzyńskim” (HOOD 1986: 178-9; HOOD 1982: 622, pl. 127, nr. 2995), fragment sztaby brązowej najprawdopodobniej w kształcie skóry wołu („ox-hide ingot”) (HOOD 1982: 665, nr 18, pl. 139), dwa paciorki fajansowe (HOOD 1982: 677-8, nrs. 67, 68, figs. 298-9, pl. 142) oraz nóż w typie popularnym w całym świecie egejskim (HOOD 1982: 644, nr 16, fig. 295, pl. 139) sugerują aktywność nowoprzybyłych osadników mykeńskich w handlu z Bliskim Wschodem i Cyprzem.

Dwa poziomy zniszczeń w Emporio, datowane na okres PH III C późny,¹⁶ oraz zakończone katastrofą i pozbawione dalszej kontynuacji istnienia osady świadczą, że Chios pod koniec epoki brązu nie było najbezpieczniejszym miejscem na zakładanie kolonii. Mykeńska osada w Emporio istniała w sumie nie dłużej niż 120 lat.

2.2. Lemnos¹⁷

Sytuacja na Lemnos nie jest nawet w części tak jasna jak na Chios. Wpływ na to ma skromny stan publikacji stanowisk z terenu wyspy. Przez długi czas Lemnos, ze swą czołową osadą w Poliochni uważana była za kluczowe miejsce w okresie wczesnego brązu, niewiele jednak uwagi przywiązywano do mykeńskiej przeszłości wyspy.

¹⁶ Ostatnia faza zniszczeń (poziom II) porównana została przez Hooda do fazy 3 w Lefkandi oraz do poziomu zniszczeń w Agia Irini na Keos. Desborough widzi tu raczej analogię to zniszczenia Miletu i Spichlerza w Mykenach (HOOD 1982: 580; HOOD 1986: 171; cf. też MOUNTJOY 1999a: 1148).

¹⁷ Autorzy chcą serdecznie podziękować Dr Christosowi Boulotisowi za udostępnienie materiału ze stanowiska Koukonisi oraz dyskusję nad charakterem obecności mykeńskiej na wyspie. Oczywiście poniższe sądy i opinie zamieszczono na naszą odpowiedzialność.

Nowe odkrycia wprowadzają jednak Lemnos w samo centrum zainteresowań badaczy świata egejskiego.

Nie ma na wyspie nic, co mogłoby sugerować ścisłe kontakty z Grecją przed okresem PH III B.¹⁸ Jednak ceramika mykeńska z XIII w p.n.e. znana jest co najmniej z kilku stanowisk w różnych częściach wyspy: Poliochni, Efestia i Koukonisi (ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1997: 267, n. 61) (Fig. 4). Badania powierzchniowe na terenie tego ostatniego stanowiska – małej wysepki położonej na terenie zatoki Moudros – pozwoliły ponadto na odkrycie wielu fragmentów idoli w typie „psi” i „fi” (ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1997: 267, fig. 28), oraz mykeńskiego kamiennego rytonu w kształcie byka (ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1994: 25) i kilku kamiennych konulusów (ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ 1994: 26, fig. 12). Mykeńska pieczęć z sardonyksu z przedstawieniem krowy i cielęcia, wyprodukowana w okresie PH III B lub na początku PH III C znaleziona została w Efestia w znacznie późniejszym kontekście, datowanym na okres geometryczny (MUSITILLI 1932-33: 78, fig. 126-7). Nie można wykluczyć, że obiekt ten również pochodzi pośrednio ze stanowiska na wysepce Koukonisi.

Ponieważ mykeńskie idole są znajdowane niezwykle rzadko na terenie wysp, lub zachodnich wybrzeży Anatolii, ich obecność na Lemnos w towarzystwie innych mykeńskich obiektów zdaje się wskazywać na intensywne kontakty, być może osadnictwo. Materiał dowodowy jest jednak o wiele skromniejszy, niż na Chios. Dalsze badania, przede wszystkim na terenie Koukonisi, które mogłyby potwierdzić (lub wykluczyć) obecność na wyspie pełnych zestawów ceramiki mykeńskiej, włącznie z naczyniami kuchennymi, są konieczne do zweryfikowania nęcącej teorii Christosa Boulotisa o istnieniu na Lemnos kolonii mykeńskiej już w okresie PH III B, wcześniej, niż na Chios.

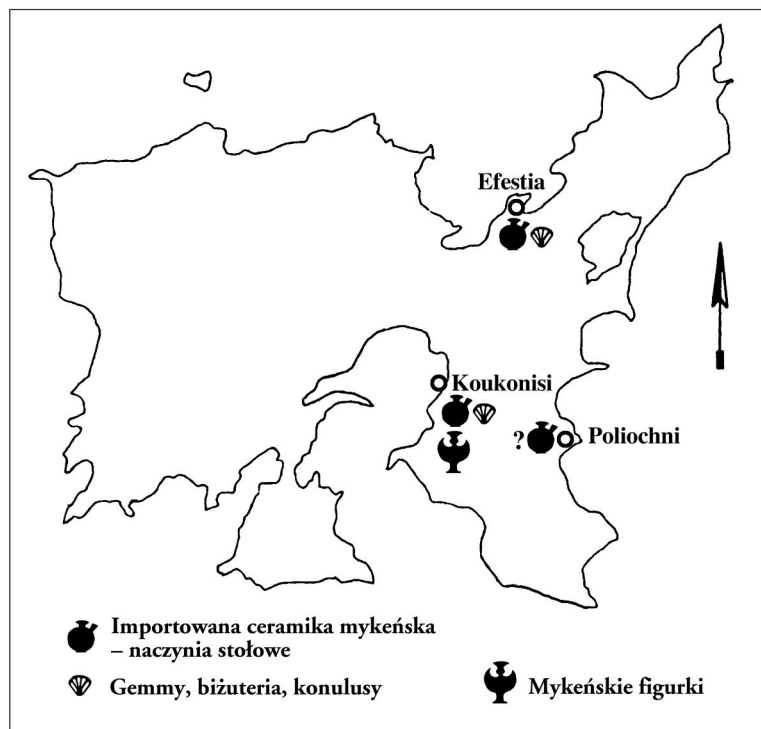

Fig. 4. Lemnos w XIII w. p.n.e. (PH III B).

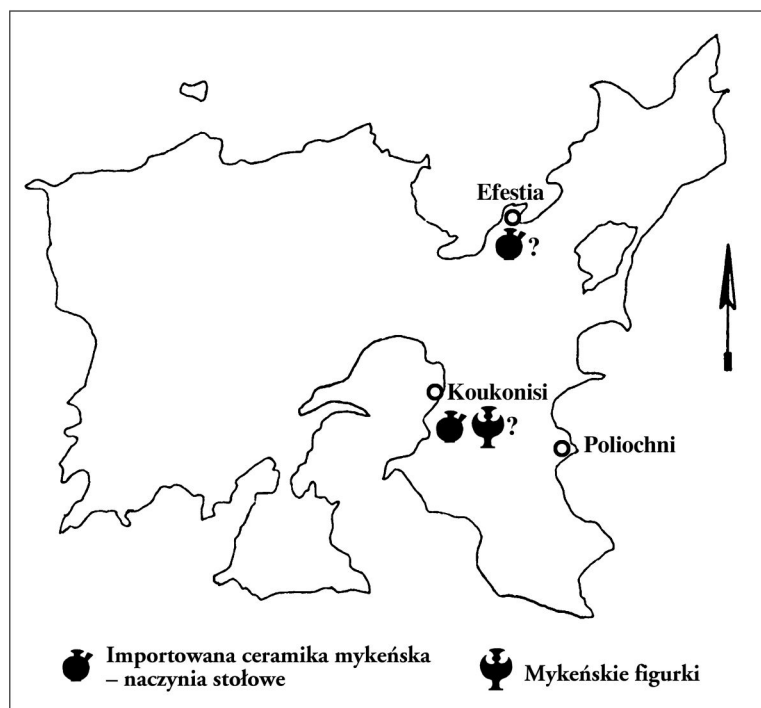

Fig. 5. Lemnos w XII w. p.n.e. (PH III C).

¹⁸ Z Poliochni pochodzi kilka naczyń minojskich i helladzkich, datowanych na okres PH II (cf. LA ROSA w tomie sprawozdań z kongresu The Periphery of the Mycenaean World, Lamia 26-30 September 1999, w druku; cf. również: ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-

5: 873; BERNABÒ-BREA 1964: 30; BERNABÒ-BREA 1976: 335-39). W późniejszym okresie również na stanowisku Koukonisi znaleziono fragmenty ceramiki PH III A2 (APXONTIAOY-APΓYPH 1994: 52, fig. 7; MOUNTJOY 1998: 34).

Dotychczas wiemy jednak z pewnością, że mieszkańcy wyspy kultywowali relacje ze światem egejskim po upadku pałaców mykeńskich (Fig. 5). Na terenie wysepki Koukonisi znaleziono również ceramikę PH III C (ΜπΟΥΛΩΤΗΣ 1994: 25; ΜπΟΥΛΩΤΗΣ 1997: 267). Wiele kształtów naczyń pochodzących z geometrycznej nekropoli w Efestia nawiązuje bezpośrednio do ceramiki mykeńskiej (MUSITILLI 1932-3: 156-64).¹⁹ Fakt ten wydaje się sugerować, że kontakty Lemnos i Grecji w końcu epoki brązu były o wiele bardziej intensywne niż wskazuje opublikowany dotychczas materiał.

2.3. Lesbos

Nazwa ostatniej z omawianych wysp nie została dotychczas zidentyfikowana na tabliczkach z pismem linearnym B. Fakt ten nie dziwi, jeśli weźmiemy pod uwagę, że w późnej epoce brązu Lesbos znajdowała się w kręgu oddziaływań hetyckich, o czym świadczy umieszczenie jej nazwy – *Lazpaš* – w archiwach tego państwa (MONTE, TISCHLER 1978: 245-6).

Podobnie jak w przypadku Chios, kultura Lesbos w XIII w. p.n.e. związana jest przede wszystkim z północno-zachodnią Anatolią, a zwłaszcza z rejonem Troady (SPENCER 1995b: 273, n. 21).²⁰ Kontakty ze światem egejskim w tym okresie najprawdopodobniej bazują na ograniczonym handlu przedmiotami metalowym oraz – okazjonalnie – ceramiką. Znajduje to odbicie również w lokalnych imitacjach importów egejskich. Tego typu wymiana, zapoczątkowana najpewniej na początku istnienia młodszych pałaców na Krecie, kontynuowana była w niezmienionej formie aż do okresu PH III A włącznie.²¹

Liczba importów mykeńskich na wyspie wzrasta wyraźnie dopiero w okresie PH III B, kiedy importowana ceramika znajdująca się na dużej ilości stanowisk (Fig. 6). Widzimy ją w miejscowościach, które otrzymywały obiekty mykeńskie w poprzednich okresach, ale również

w takich, gdzie dowody na kontakty z łądem greckim pojawiają się po raz pierwszy. Do pierwszej grupy stanowisk należą Thermi (LAMB 1936: 142; BUCHHOLZ 1975: 135-6, nr G1; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1125), Mytilene (BUCHHOLZ 1975: 136 nr G2, pl. 14 d-i; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1125; SPENCER 1995a: 9) i Pyrrha (BUCHHOLZ 1975: 123 nr F6, 136 nr G4; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1125; SPENCER 1995a: 21), do drugiej – Chalatses (Perama) (SPENCER 1995a: 13-4). Niektóre naczynia mykeńskie znalazły również lokalne naśladownictwa: należy do nich *stirrup jar* z Methymna (BUCHHOLZ 1975: 89, nr E9). Nadal przybywają na wyspę egejskie przedmioty metalowe, takie jak grot strzały z Thermi, datowany na PH III B/C (BUCHHOLZ 1975: 135, nr G1, fig. 37c).

Po upadku pałaców na łądzie greckim mamy na Lesbos do czynienia z sytuacją odmienną od Chios, ale być może podobną nieco do obserwowanej na Lemnos. Kontakty ze światem egejskim, niezależnie od ich charakteru, ulegają osłabieniu, lecz nie zanikają całkowicie (Fig. 7). Niektóre stanowiska, na których znaleziono obiekty mykeńskie z poprzedniego okresu, takie jak Chalatses i Methymna ujawniają importowaną ceramikę mykeńską datowaną początek okresu PH III C (Chalatses: SPENCER 1995a: 13-4; Methymna: ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1206).²²

3. Dlaczego nie Lesbos ? Próba interpretacji znaczenia wysp wschodniego Morza Egejskiego dla świata mykeńskiego

Stan badań i publikacji na terenach Lemnos, Lesbos i Chios nie pozwala na sporządzenie dokładnych rekonstrukcji opisujących kontakty wysp ze światem egejskim pod koniec epoki brązu. Dalsze badania mogą rzucić na tę problematykę całkowicie odmienne światło.

¹⁹ Innym intrygującym przykładem kontynuacji kontaktów, pochodzącym z tego samego stanowiska, jest depozyt ceramiki mykeńskiej znaleziony wewnątrz konstrukcji murów z VIII w. p.n.e. – prawdopodobnie służący jako monument kultu herosa (MESSINEO 1997). Według odkrywcy, charakter depozytu i sposób, w jaki został on otoczony późniejszym murem świadczy być może o oryginalnej przynależności depozytu do pochówku mykeńskiego, sugerując tym samym obecność mykeńską na wyspie. Zebrane dowody nie są jednak dostateczne, aby potwierdzić taką hipotezę.

²⁰ Być może słabą refleksją takiego właśnie stanu rzeczy znajdujemy w Iliadzie, gdzie Achilles nazywa wyspę ostatnim bastionem królestwa Priama (II. XXIV, 544-6).

²¹ Z Chalatses (Perama) pochodzą fragmenty naczyń datowanych na okres SM III (SPENCER 1995a: 13-4). Na stanowiskach Antissa (LAMB 1930-31: 166-7, 172, 178; BUCHHOLZ 1975, 124, nr F18 i 137 nr G7; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1020; SPENCER 1995a: 35), Pyrrha (Achladerei) (BUCHHOLZ 1975:

123, nr F6, F15 i 136 nr G4; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1021; SPENCER 1995a: 21), oraz Thermi (LAMB 1936: 65-72, 40; BUCHHOLZ 1975: 123 nr F12, 135 nr G1; ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ 1994-5: 1021; SPENCER 1995a, 6; MOUNTJOY 1999a: 1156) importowana ceramika PH II i III A znajdująca się razem z lokalnymi imitacjami. Inne mykeńskie importy z wyspy to miecz datowany na PH III A, nóż z okresu PH II-III A oraz grot strzał z okresu PH I i III A/B znalezione w Thermi (LAMB 1936, 204-7; BUCHHOLZ 1975: 128, 135, fig. 37; SPENCER 1995a: 6).

²² Interesująca hipoteza postawiona została w odniesieniu do Chalatses. Według Cooka i Bayne'a, którzy przeprowadzili tam wstępne badania powierzchniowe, wielka ilość ceramiki PH III C wskazywać może na istnienie osady mykeńskiej, być może współczesnej założeniom w Emporio na Chios. Niestety, od czasu wizyty Cooka i Bayne'a osada w Chalatses została prawdopodobnie zniszczona (SPENCER 1995a: 13), co uniemożliwia weryfikację hipotezy.

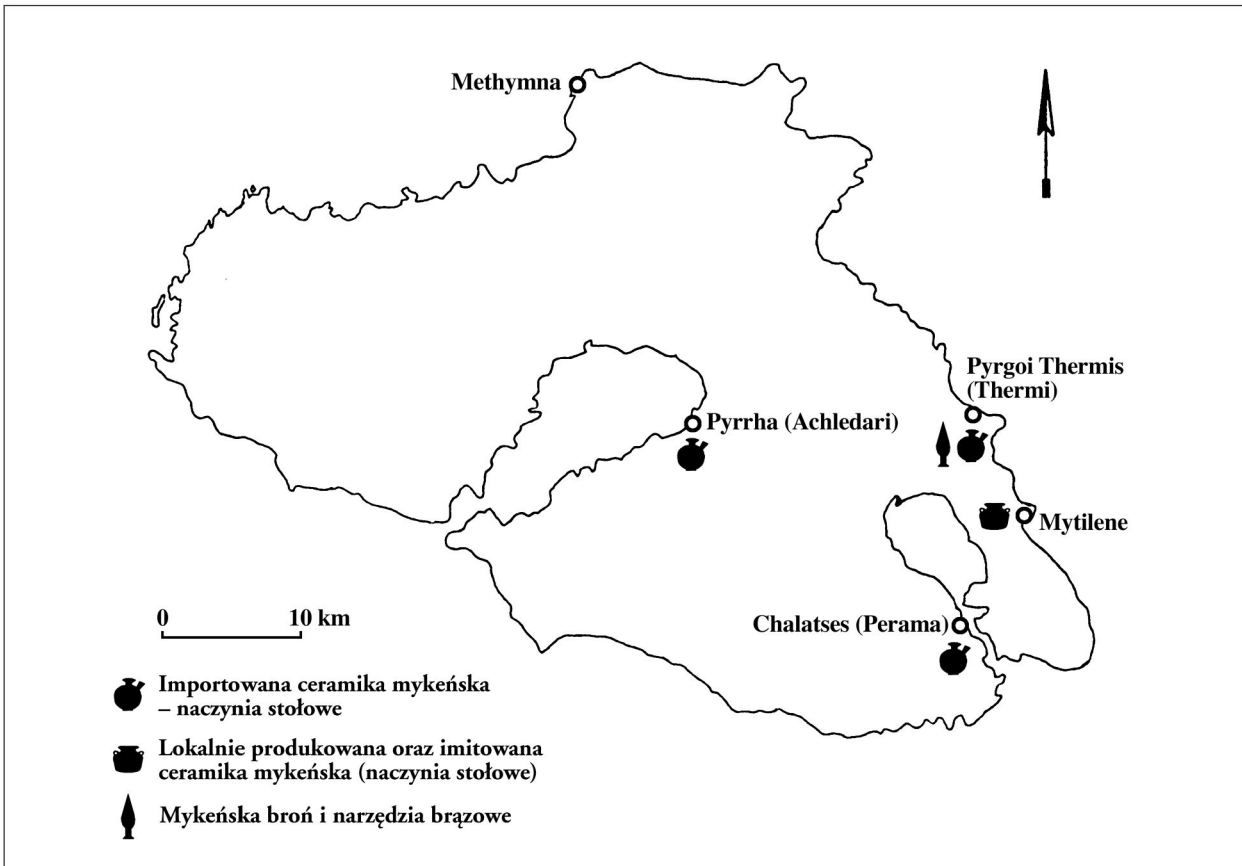

Fig. 6. Lesbos w XIII w. p.n.e. (PH III B).

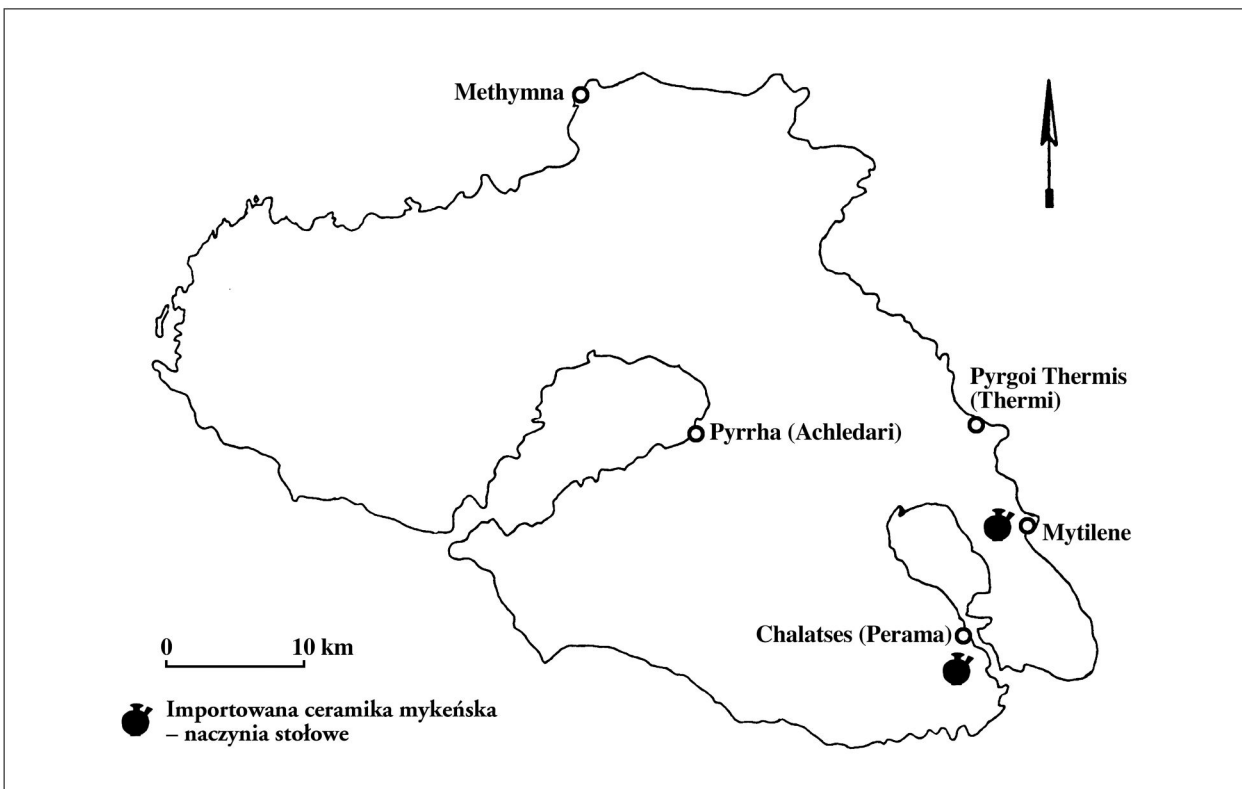

Fig. 7. Lesbos w XIII w. p.n.e. (PH III C).

Warto jednak zastanowić się, czy pozyskane dotychczas informacje pozwalają przekonująco uzasadnić wyjątkową – jak się wydaje w oparciu o pałacowe archiwa – rolę Lemnos i Chios dla gospodarki mykeńskiej.

Wytłumaczenia obecności nazw Lemnos i Chios w archiwach mykeńskim szukać należy przede wszystkim w sytuacji geopolitycznej we wschodniej części basenu Morza Egejskiego w końcu epoki brązu. Wydaje się, że kluczową rolę w kontaktach z kulturą mykeńską odegrała specyficzna lokalizacja obu wysp.

3.1. Dlaczego Chios?

Mykeńska aktywność na terenie Anatolii i wysp Dodekanezu rozpoczyna się mniej więcej w okresie PH II B/IIIA1 i skoncentrowana jest głównie w okolicach Miletu i na sąsiednich terenach, nie wyłączając wysp (cf. przede wszystkim najnowsze opracowania tematu: MEE 1998; MOUNTJOY 1998 – w obu opracowaniach znajduje się wybór najnowszej literatury dotyczącej tematu; ÖZGÜNEL 1996; mykeńskie osadnictwo w Milecie omówione zostało szczegółowo przez Niemeiera – NIEMEIER, NIEMEIER 1997; NIEMEIER 1998). W rejonie tym lokalizuje się najczęściej królestwo Achhijawa (cf. dyskusję na ten temat podsumowaną przez Niemeiera: NIEMEIER 1998; oraz MOUNTJOY 1998, podającą nową, nieco kontrowersyjną propozycję lokalizacji). Maksymalny zasięg tej aktywności w kierunku północnym to prawdopodobnie okolice Klazomenaj/Limantepe i Menemen/Panaztepe. Obszar ten opisywany bywa terminem „styk wschodnio egejski – zachodnio anatolijski” (East Aegean – West Anatolian Interface: MOUNTJOY 1998).

Na podstawie tekstów zapisanych pismem linearnym B stwierdzić możemy, że ludność egejska w okresie PH III B posiadała dobrze już ugruntowaną wiedzę na temat wybrzeża anatolijskiego i wysp we wschodniej części Morza Egejskiego. Najpewniej podstawową formą kontaktów z tymi rejonami był handel gotowymi produktami (w odróżnieniu od handlu surowcami, który charakteryzował południowo-wschodnią część basenu Morza Śródziemnego). Na podstawie obecnych badań nadal nie jesteśmy w stanie określić rozmiarów tej wymiany, ani scharakteryzować dokładnie produktów, jakimi handlowano. Wydaje się jednak, że posiadanie importów egejskich musiało podnosić status społeczny miejscowej – wyspiarskiej i anatolijskiej – ludności. Ten fenomen znajduje odbicie w wyposażeniu grobów z Archontiki na wy-

sepce Psara, oraz w lokalnym imitowaniu importowanych przedmiotów na wszystkich omawianych obszarach.²³ Kontakty z pewnością nie były jednostronne. Na wyspy napływały mykeńskie wyroby, takie jak ceramika, produkty metalowe (głównie brąz), oraz – być może – wędrowni rzemieślnicy. W przeciwnym kierunku trwał natomiast przepływ ludności – robotników i/lub emigrantów, których obecność zaznaczona jest w tekstach linearnych B. Nurt wymiany obejmować mógł również produkty, których nie sposób wyśledzić w kontekście archeologicznym.

Kontakty, które zakładają bezpośrednie kontakty wyspiarzy z Mykeńczykami, zarówno w ośrodkach na wschodzie jak i na zachodzie, musiały mieć wpływ akulturacyjny na mieszkańców Chios, Psary, Lesbos i Lemnos. Jak pokazuje pozyskany dotychczas materiał archeologiczny, akulturacja przejawiała się szczególnie w kształtowaniu lokalnych gustów i rozwijaniu rynku na produkty mykeńskie, oraz ich imitacje.²⁴ Mniej natomiast istnieje dowodów na głębokie przemiany kulturowe na wyspach i „hybrydyzację” lokalnych kultur przez wprowadzenie trwałych elementów egejskich.²⁵

Jeśli zastosujemy szerokie uogólnienia, sytuację na wyspach można opisać za pomocą terminologii zaprezentowanej przez Klauza Kiliana (KILIAN 1990: 449, fig. 3) jako zjawiska mieszczące się między „ograniczonym przenikaniem” (*limited diffusion*) i „ekspansywnym przenikaniem” (*expansive diffusion*). Nie jest wykluczone, że na stanowiskach takich jak Koukonisi w okresie PH III B, czy Emporio prawie 100 lat później, w okresie PH III C, mamy do również czynienia z „rdzeniową obecnością” (*nucleus presence*). Podobnie można scharakteryzować „kulturową odległość” wysp od Grecji lądowej jako *outer border* lub *frontier* w terminologii Briana Feuera (FEUER w druku).²⁶

Lokalizacja omawianych wysp pomiędzy światami egejskim i anatolijskim czyni z nich miejsce naturalnej wymiany informacji na temat sąsiadujących kultur. Przypuszczać możemy, że pod koniec okresu PH III B zarówno Mykeńczycy, jak również ich małoazjatyccy „sąsiedzi” byli w posiadaniu podstawowych informacji o trasach żeglownych, które umożliwiały dostanie się na wyspy, potencjale, jaki stanowiły bogactwa naturalne i ludność tych terenów, popycie na określone towary oraz możliwościach handlowych i kolonizacyjnych. Jak widać

²³ Na terenach Italii oraz Macedonii obecność przedmiotów imitujących wyroby mykeńskie, zwłaszcza ceramikę wiąże się być może z istnieniem wędrownych egejskich garncarzy, którzy przynosili ze sobą nowe technologie i zmieniali lokalnie obowiązujące kształty naczyń, aby nadać im za mykeńską „modą” (KYRIATZI et al. 1997; VAGNETTI 1999).

²⁴ Podobne procesy obserwujemy w odniesieniu do kontaktów mykeńsko-cypryjskich w okresie PC II (SHERRATT 1992: 323).

²⁵ Ta ostatnia hipoteza lansowana jest głównie przez Penelope Mountjoy (MOUNTJOY 1998: 37, 50).

²⁶ Autorzy pragną gorąco podziękować Dr Brianowi Feuerowi za udostępnienie artykułu przed jego opublikowaniem.

również na przykładzie Chios, wiedza ta nie została zaprzepaszczone w okresie przemian społecznych po upadku pałaców na lądzie greckim.

Znaczenie Chios dla świata mykeńskiego polegałoby więc przede wszystkim na przynależności geograficznej i – najpewniej – kulturowej wyspy do „styku egejsko – anatolijskiego”. Położona na północnej granicy tego obszaru²⁷ wyspa znajduje się na terenie najbardziej intensywnej wymiany handlowej i zapewne również najbardziej intensywnej akulturacji. Pojawienie się nazwy wyspy w tekstach linearnych B utożsamiać więc możemy z tym samym zjawiskiem, które spowodowało zarejestrowanie w archiwach nazw z miejscowości z zachodnich wybrzeży Anatolii. Jednak największa intensywność kontaktów wyspy z kręgiem kulturowym egejskim miała miejsce w okresie, kiedy archiwa pałacowe już nie istniały. Osadnictwo mykeńskie w Emporio nie ma więc związku z rozszerzaniem się sfery oddziaływań pałaców mykeńskich. Odzwierciedla ono zupełnie inny fenomen kulturowy: powstawanie samodzielnych organizmów państwowych w XII w p.n.e, organizmów o korzeniach wywodzących się z kultury i struktury organizacyjnej pałaców mykeńskich, ale nie powiązanych z tymi zjawiskami w sposób bezpośredni.²⁸

3.2. Dlaczego Lemnos?

Odmienne należy tłumaczyć znaczenie Lemnos, położonej już wyraźnie poza zasięgiem sfery kulturowej dodekaneskiej i południowo anatolijskiej Koine.²⁹ Wydaje się, że o znaczeniu tej wyspy decydować może jej lokalizacja na szlaku morskim wiodącym bezpośrednio z Grecji do Troi.

Spośród omawianych stanowisk jedynie Koukonisi na Lemnos wskazuje na istnienie w okresie PH III B odmiennego wzorca kontaktów ze światem egejskim. Musiały one być bardziej intensywne, niż w innych prezentowanych powyżej przypadkach. Należy przy tym pamiętać, że wysepka nie została jeszcze przebadana w systematyczny sposób. Można jednak ostrożnie zasugerować tezę o okresowej lub stałej obecności Mykeńczyków na wyspie, prawdopodobnie w powiązaniu z handlem z Troją.

Troja, przynajmniej do końca istnienia osady w warstwie VIIa, której schyłek datowany jest na okres poprzedzający nieco koniec PH III B (MOUNTJOY

1999b), utrzymywała intensywne kontakty, przede wszystkim o charakterze handlowym, ze światem egejskim (GUZOWSKA, w druku). W następującej fazie osadniczej – VIIb – charakteryzującej się pewnym stopniem pauperyzacji społeczeństwa, kontakty te nie zanikły całkowicie, chociaż ich charakter uległ radykalnej zmianie (ibidem). Troja, posiadając szeroki dostęp do bogactw Anatolii i rejonów wybrzeży Morza Czarnego była zapewne atrakcyjnym partnerem handlowym dla kupców egejskich, przybywających zarówno z lądu greckiego, jak i z osad w południowej części zachodniego wybrzeża Anatolii. Świadczy o tym, między innymi, istnienie bogatej osady handlowej w zatoce Beşik, naturalnym porcie Troi wychodzącym na Morze Egejskie (KORFMANN 1984; 1985; 1986b; 1986c; 1988; 1989; BASEDOW 2001). Handel, oraz inne kontakty z Troją były niewątpliwie dla Mykeńczyków przedsięwzięciem atrakcyjnym, ale i ryzykownym. Specyficzny układ wiatrów i prądów morskich w rejonie cieśniny dardanelskiej (KORFMANN, NEUMANN 1985; KORFMANN 1986a; NEUMANN 1986; 1991) ułatwiał mieszkańcom osady kontrolę praktycznie wszystkich przepływających w okolicy statków. Naturalne byłoby więc dążenie kupców egejskich do znalezienia miejsca postoju w pobliżu wybrzeży Troady, ale jednak w pewnym od niej oddaleniu, aby uniknąć bezpośredniej kontroli i związanych z nią zapewne sankcji ekonomicznych narzucanych przez Trojan. Funkcję takiego miejsca mogły pełnić w okolicy Troi jedynie dwie wyspy: Imbros/Gökçeada³⁰ oraz Lemnos. Nawet przy obecnym, skromnym, stanie badań oraz publikacji stanowisk tej ostatniej wyspy przypuszczać możemy, że powstała tam, najpóźniej w okresie PH III B, osady mykeńskie mogły pełnić ważną rolę handlową i polityczną w kontaktach z Troją.

3.3. Dlaczego nie Lesbos?

Na pytanie „dlaczego nie Lesbos” możemy więc próbować odpowiedzieć jedynie stosując wykluczenie. Wydaje się, że położenie wyspy, w odróżnieniu od Chios i Lemnos z daleka od głównych szlaków handlowych, spowodowało brak zainteresowania Mykeńczyków jej terenami. Możliwe jednak, że dalsze badania odkryją ślady intensywnej działalności mykeńskiej również na tym obszarze.

²⁷ Cf. jednak MOUNTJOY 1998, zwłaszcza mapę na stronie 38, gdzie podane są inne definicje geograficzne „styku”.

²⁸ Literatura do tego tematu jest bardzo obszerna. W tym miejscu wymienimy jedynie najbardziej podstawowe pozycje, do których należy DEGER-JALKOTZY 1996: 727-8; 1998:124; SHERRATT I SHERRATT 1991: 372-3; SHERRATT 1998: 294-5; temat formowania nowej formy osad mykeńskich na akropoleis, w tym również w Emporio cf. DEGER-JALKOTZY 1995: 375-6; KARAGEORGHIS 1998.

²⁹ Przeciwnego zdania jest Mountjoy, która zalicza ją do „górnego strefy styku” (*Upper Interface*) (MOUNTJOY 1998).

³⁰ Na wyspie odkryto w istocie depozyt ceramiki mykeńskiej, datowanej na przedział czasowy pomiędzy PH III A2 i początkiem PH III C (HÜRYILMAZ 1997: 366-7; HÜRYILMAZ, SEVINÇ 1988: 314). Depozyt znajduje się obecnie w opracowaniu i w najbliższym czasie zostanie opublikowany przez Halime Hüryılmaz i Martę Guzowską.

WHY NOT LESBOS?

MYCENAEAN PRESENCE ON THE ISLANDS OF THE EASTERN AEGEAN SEA

SUMMARY

References to the eastern part of the Aegean Sea appearing in Mycenaean written sources (tables with inscriptions in the Linear B from Knossos and Pylos) provoke many questions about the character of the contacts between peoples from this part of the world and the inhabitants of Greece – the centre of the Mycenaean civilisation. The authors of the article tried to gather and verify the archaeological sources from three

islands: Chios, Lemnos and Lesbos in the Late Bronze Age, in order to specify the character of Mycenaean presence along the coast of Anatolia. The leitmotif of the article is the question: “Since the location and natural conditions of all the three islands are similar and all of them should represent the analogous stage of cultural interaction, why only Lemnos and Chios are present in the Mycenaean tables?”

Literatura

ACHILARA L.

- 1996 *Mycenaean events from Psara*, in: E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi eds., *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia*, Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991, vol. III, Roma, p. 1349-53.

APXONTIDIOY-APΓYPH A.

- 1994 Η Μύρινα. Υπό το φως των ανασκαφών, *Αρχαιολογία* 50, Μάρτιος 1994, p. 50-5.

AURA JORRO F. ed.

- 1985 *Diccionario Griego-español, anejo I., Diccionario micénico*, vol. I, Madrid.
1993 *Diccionario Griego-español, anejo II., Diccionario micénico*, vol. II, Madrid.

BASEDOW M.

- w druku* *Der spätbronzezeitliche Friedhof von Beşik Tepe*, Mainz [Studia Troica Monografia I].

BENNETT J.

- 1998 *The Linear B Archives and the Kingdom of Nestor*, in: J.L. Davis ed., *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin, p. 111-133.

BERNABÒ-BREA L.

- 1964 *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, vol. I, Roma.
1976 *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, vol. II, Roma.

BUCHHOLZ H.-G.

- 1975 *Methymna. Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos*, Mainz.

CAVANAGH W., MEE C.

- 1998 *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, Jonsered.

CHADWICK J.

- 1988 *The women of Pylos*, in: J.-P. Olivier, Th.G. Palaima ed., *Texts, Tablets and Scribes. Studies in Mycenaean epigraphy and economy offered to Emmett L. Bennett, Jr.*, Salamanca [Minos Supplement vol. 10], p. 43-95.

CLINE E. H.

- 1994 *Sailing the Wine-Dark Sea. International trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford.

DAUX G.

- 1962 *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961*, BCH 86, p. 629-974.

DEGER-JALKOTZY S.

- 1995 *Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis*, in: R. Laffineur and W-D. Niemeier ed., *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th international Aegean conference, University of Heidelberg 10-13 April 1994* [Aegaeum vol. 12: II], Liège, p. 367-377.
- 1996 *On the Negative Aspects of the Mycenaean Palatial System*, in: E. De Miro, L. Gobart, A. Sacconi, ed. *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia, Volume Secondo*, in: *Storia*, Roma, p. 715-728.
- 1998 *The Last Mycenaeans and their Successors Updated*, in: S. Gittin, A. Mazar, E. Stern, ed., *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE.*, Jerusalem, p. 114-128.

FEUER B.

- w druku *Cultural interaction processes in the Mycenaean Periphery*, in: Acts of the international congress: "The Periphery of the Mycenaean world", Lamia 26-30 September 1999.

GUZOWSKA M.

- w druku *The Trojan Connection: question of survival of Trojan external relations towards the end of the Bronze Age*, in: Acts of the international conference "Lighten our Darkness: Cultural Transformations at the Beginning of the First Millennium BC – from the Alps to Anatolia, Birmingham, 6th-9th January 2000.

HOOD S.

- 1981 *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emborio and Ayio Gala*, vol. I, Athens [BSA Supplementary volume no. 15].
- 1982 *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emborio and Ayio Gala*, vol. II, Athens [BSA Supplementary volume no. 16].

HOOD S.

- 1986 *Mycenaeans in Chios*, in: J. Boardman, C.E. Vaphopoulou- Richardson ed., *Chios. A conference at the Homereion in Chios 1984*, Oxford, p. 169-80.

HÜRYILMAZ H.

- 1997 *Gökçeada-Yenibademli Höyük 1996 Yılı Kurtarma Kazısı, Kazı Sonuçları Toplantısı 19*, Ankara, p. 357-78.

HÜRYILMAZ H., SEVINÇ N.

- 1998 *Gökçeada-Yenibademli Höyük Kazıları, Kazı Sonuçları Toplantısı XX*, Ankara, p. 311-24.

KARAGEORGHIS V.

- 1998 *Mycenaean "Acropoleis" in the Aegean and Cyprus: some comparisons*, in: E. Cline, D. Harris-Cline ed., *The Aegeans and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997* [Aegaeum vol. 18], Liège, p. 127-134.

KILIAN K.

- 1990 *Mycenaean colonization. Norm and variety*, in: J.P. Descoeudres ed., *Greek colonists and native populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology, Sydney 9-14 July 1985*, Oxford, p. 445-67.

KORFMANN M.

- 1984 *Beşik-Tepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1982. Die Hafengebucht vor „Troja“ (Hisarlık), Grabungen am Beşik-Yassitepe*, AA (4), p. 165-76.
- 1985 *Beşik-Tepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1983. Grabungen am Beşik-Yassitepe und Beşik-Sivritepe*, AA (2), p. 157-72.
- 1986a *Troy: Topography and Navigation* in: M. Mellink ed., *Troy and the Trojan War. A Symposium held at Bryn Mawr College, October 1984*, Bryn Mawr, p. 1-16.
- 1986b *Beşik Tepe: New Evidence for the Period of the Trojan Sixth and Seventh Settlements*, in: M. Mellink ed., *Troy and the Trojan War. A Symposium held at Bryn Mawr College, October 1984*, Bryn Mawr, p. 17-28.
- 1986c *Beşik-Tepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1984. Grabungen am Beşik-Yassitepe und Beşik-Gräberfeld*, AA (3), p. 303-29.
- 1988 *Beşik-Tepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1985 und 1986. Grabungen am Beşik-Yassitepe und im Beşik-Gräberfeld*, AA, p. 391-8.
- 1989 *Beşik-Tepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Arbeiten von 1987 und 1988. Auswertungsarbeiten Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe, Beşik-Gräberfeld, Grabungen am Beşik-Sivritepe*, AA (4), p. 473-81.

- KORFMANN M., NEUMANN J.
 1985 *Subsurface Countercurrents in the Bosporus Already Known to 6th century A.D. Byzantine Fishermen*, Dt. Hydrogt. Z. 38 (4), Mitteilungen, p. 189-90.
- KYRIATZI E. et al.
 1997 *Co-existing traditions: handmade and wheelmade pottery in Late Bronze Age central Macedonia*, in: R. Laffineur, P. Betancourt, ed., TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age [Aegaeum vol. 16]: Liège, p. 361-7.
- LAMB W.
 1930-31 *Excavations at Thermi*, BSA 31, p. 148-78.
 1936 *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.
- MEE Ch.
 1998 *Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age*, in: E. Cline, D. Harris-Cline ed., *The Aegeans and the Orient in the Second Millenium*. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium. Cincinnati, 18-20 April 1997 [Aegaeum vol. 18], Liège, p. 137-48.
- ΜΠΟΥΛΩΤΜΣ Χ.
 1994 *Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στο Κουκονήσι Λήμνου, Λήμνος φίλτατη. Πρακτικά του Ιου συνεδρίου δημάρων του Αιγαίου, Μύρινα Λήμνου, 21-24 Αυύστου 1992, Αθήνα, 19-36.*
 1997 *Κουκονήσι: τέσσερα χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, in: Chr. G. Doumas, V. La Rosa eds., *Poliochni e l'antica età del bronzo nell' Egeo settentrionale*, Convegno Internazionale Atene, 22-25 Aprile 1996, Atene, p. 211-72.
- MESSINEO G.
 1997 *Gli scavi di Efestia a Lemno. Tradizione micenea nella civiltà tirrenica*, SMEA 39, p. 241-52.
- MONTE G. F., TISHLER J.
 1978 *Repertoire géographique des textes cunéiformes, VI: Die Orts- und Gewässennamen des hetitische Texte*, Wiesbaden.
- MOUNTJOY P.
 1998 *The East Aegean – West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Abhiyawa*, *Anatolian Studies* 48, p. 33-67.
 1999a *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Radhen/Westf.
 1999b *Troia VII reconsidered*, *Studia Troica* 9, p. 295-346.
- MUSITILLI D.
 1932-3 *La Necropola Tirrenica di Efestia*, ASAtene 15-16, p. 1-278.
- NEUMANN J.
 1986 *Wind and Current conditions in the Region of the “Windy Ilion” (Troy)*, AA, p. 345-63.
 1991 *Number of Days that Black Sea Bound Sailing Ships were Delayed by Winds at the Entrance to the Dardanelles near Troy’s Site*, *Studia Troica* 1, p. 93-100.
- NIEMEIER B., NIEMEIER W.-D.
 1997 *Milet 1994-5. Project “Minoisch-mykenisches bis protogeometrisches Milet”: Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athenatempel*, AA, p. 189-248.
- NIEMEIER W.-D.
 1998 *The Mycenaean in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples*, in: S. Gitin, A. Mazar, E. Stern ed., *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centirues BCE*, Jerusalem, p. 17-65.
- NORDQUIST G.
 1997 *Male Craft and Female Industry. Two Types of Production in the Aegean Bronze Age*, in: R. Laffineur, P. Betancourt, ed., TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age [Aegaeum vol. 16], Liège, p. 533-537.
- ÖZGÜNEL C.
 1996 *Mykenische Keramik in Anatolien*, Bonn.
- PALAIMA T. G.
 1991 *Maritime Matters in the Linear B Tablet*, in: R. Laffineur ed., *Thalassa. L’Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l’Université de Liège, Calvi (Corse), 23-25 avril 1990* [Aegaeum vol. 7] Liège, p. 273-310.

SHELMERDINE C. W.

- 1998 *Where do we go from Here? and can the Linear B Tablets help us get there ?*, in: E. Cline, D. Harris-Cline ed. *The Aegeans and the Orient in the Second Millenium*. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium. Cincinnati, 18-20 April 1997 [Aegeum vol. 18], Liège, p. 292-298.

SHERRATT S.

- 1992 *Immigration and archaeology. Some indirect reflections*, in: P. Aström ed., *Acta cypria*, 2. Acts of an international congress of Cypriote archaeology held at Göteborg on 22-24 August 1991 [SIMA Pocket-book vol. 117], Jonsered, p. 316-47.
- 1998 *"Sea Peoples" and the Economic structure of the Late Second Millenium in the Eastern Mediterranean*, in: S. Gittin, A. Mazar, E. Stern, ed., *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries. BCE*. Jerusalem, p. 292-313.

SHERRATT A., SHERRATT S.

- 1991 *From Luxuries to Commodities: the Nature of Mediterranean Bronze Age Trading System*, in: N.H. Gale ed., *Bronze Age Trade in the Mediterranean*. Papers Presented at the Conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989 [SIMA XC], Jonsered, p. 351-386.

SPENCER N.

- 1995a *A Gazetteer of Archaeological Sites in Lesbos*, Oxford [BAR International Series 623].
- 1995b *Early Lesbos between East and West: a "Grey Area" of Aegean Archaeology*, BSA 90, p. 269-306

ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ Κ.

- 1994-5 *Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Αθήναι.

TOUCHAIS G.

- 1984 *Chronique des fouilles et decouvertes archéologiques en Grèce en 1983*, BCH 108, p. 735-843.
- 1986 *Chronique des fouilles et decouvertes archéologiques en Grèce en 1985*, BCH 110, p. 671-761.

TRITSCH F.J.

- 1957 *PYAs 684*, *Minos* 5, p. 154-62.
- 1958 *The women of Pylos*, *Minoica*, p. 406-45.

ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ Α. et al.

- 1983 *Αρχαιολογική έρευνα στα Ψαρά, Τα Ψαρά* 37, 38, 39, Sept. 1983, p. 5-11.

UCHITEL A.

- 1984 *Women at work. Pylos and Knossos, Lagash and Ur*, *Historia* 33, p. 257-82.

VAGNETTI L.

- 1999 *Mycenaean pottery in the Central Mediterranean*, in: J.P. Crielaard, V. Stisi, G. van Wijngaarden ed., *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries BC)*. Proceedings of the ARCHON international conference, held in Amsterdam, 8-9 November 1996, Amsterdam, p. 137-61.

VENTRIS M., CHADWICK J.

- 1973 *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge (2nd ed.).